

► Araştırma makalesi / Research article

Friglerde Ölü Gömme Geleneklerinin Zaman İçindeki Değişimi ve Dinî İnanışları ile İlişkisi

Hacer Büşra KAPLAN

ORCID: 0009-0007-5484-2069 | ROR ID: 028k5qw24 | kaplanhacerbusra@gmail.com

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı / Postgraduate, Ondokuz Mayıs University, Graduate School of Education, Department of Philosophy and Religious Sciences, Samsun, Türkiye

Gönderim / Received: 15.07.2024 | Kabul / Accepted: 09.09.2024 | Yayın / Published: 31.10.2024

Atf: Kaplan, Hacer Büşra. "Friglerde Ölü Gömme Geleneklerinin Zaman İçindeki Değişimi ve Dinî İnanışları ile İlişkisi". *Dinler Tarihi* 1/2 (2024): 366-384.

Öz: Antik çağda her uygarlığın kendine özgü ölü gömme geleneği vardı ve Frigler de bu konuda dikkat çekici bir kültüre sahipti. Arkeolojik incelemeler, Friglerin iki tür ölü gömme geleneğine sahip olduğunu ortaya koymuştur. İlk olarak, MÖ 8. yüzyılın sonları ve MÖ 7. yüzyılın başlarına kadar ceset olarak gömme (inhumasyon) yaygındı. Ancak MÖ 7. yüzyılın ortalarından itibaren yakarak gömme (kremasyon) tercih edilmiştir. Bu çalışma, Friglerde ölü gömme geleneklerinin zaman içindeki değişimini inceleyerek, bu değişimin toplumsal, kültürel ve dinî değişimle olan bağlantısını açıklığa kavuşturmayı amaçlamaktadır. Çalışmada arkeolojik buluntular, tarihi belgeler ve antropolojik veriler kullanılarak ölü gömme geleneklerindeki değişimin anlaşılması için kapsamlı bir yaklaşım sunulacaktır. Veri toplama sürecinde, arkeolojik kazılardan elde edilen bulguların, tarihi belgelerin analizinden ve antropolojik gözlemlerden yararlanılmıştır. Bu disiplinler arası yaklaşım, ölü gömme geleneklerindeki değişimlerin toplumun kültür ve sosyal yapısındaki değişimle ilişkisini açıklamaktadır. Çalışmanın bulguları Frig toplumunda ölü gömme geleneklerinin dinî yaşamdaki rolünün detaylı bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Ölüm, ölümlerle ilişki ve ölümden sonraki yaşam inançlarını anlamak, Friglerin kültür, dünya görüşü ve dinî pratiklerini derinlemesine kavramamızı sağlayacaktır. Bu çalışma ayrıca, antik dönemi anlamak ve bugüne etkisini görmek açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Frig, Tümülüs, Ölü Gömme Gelenekleri, İnhumasyon, Kremasyon.

*

The Evolution of Burial Customs Among the Phrygians and Their Relation with Religious Beliefs

Cite as: Kaplan, Hacer Büşra. "The Evolution of Burial Customs Among the Phrygians and Their Relation with Religious Beliefs". *Dinler Tarihi* 1/2 (2024): 366-384.

Abstract: In antiquity, each civilization had its unique burial traditions, and the Phrygians were notable in this regard. Archaeological studies have revealed that the Phrygians practiced two types of burial customs. Initially, from the late 8th century BCE to the early 7th century BCE, inhumation (burial of the body) was common. However, from the mid-7th century BCE onward, cremation (burning of the body) became the preferred method. This study aims to examine the changes in Phrygian burial practices over time and clarify the connection between these changes and broader societal, cultural, and religious shifts. A comprehensive approach will be taken, utilizing archaeological findings, historical documents, and anthropological data to understand the evolution of burial customs. The research will shed light on how burial traditions were related to the Phrygians' religious beliefs, particularly their views on death and the afterlife, thus offering a deeper understanding of their culture, worldview, and religious practices. Furthermore, the study holds significance in understanding the ancient period and its impact on today's world.

Keywords: Phrygians, Tumuli, Burial Customs, Inhumation, Cremation.

Değerlendirme / Review	:	Çift taraflı kör hakemlik, dış bağımsız / <i>Double-blind, external independent.</i>
Etik Beyan / Ethical Declaration	:	Bu çalışmanın ilk hali Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi II. Dinler Tarihi Lisansüstü Sempozyumunda 3 Mayıs 2024 tarihinde sözlü olarak sunulmuştur. / <i>The first version of this paper was presented at Social Sciences University of Ankara, History of Religions Graduate Symposium II, with the same title on May 3, 2024.</i> Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. / <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study.</i>
Etik Bildirim / Complaints	:	dinlertarihi@asbu.edu.tr
Benzerlik Taraması / Similarity Check	:	Ithenticate
Çıkar Çatışması / Conflict of Interest	:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / <i>The Author declares that there is no conflict of interest.</i>
Finansman / Grant Support	:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır. / <i>No funds, grants, or other support was received.</i>
Lisans / Licence	:	CC BY-NC 4.0

Giriş

Tarih boyunca Anadolu'ya çeşitli bölgelerden göçler olmuştur. MÖ 1200 yıllarında Anadolu'ya Balkan-Trak göçleri başlamış ve dört yüz yıl kadar devam etmiştir. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışıyla bu göçler yoğunlaşmıştır. Demir Çağı'nda Balkan göçleriyle Anadolu'ya gelen Trak boylarından biri ve en ünlüsü Friglerdir.¹ İç Anadolu'nun Batı kesimi ile İç Batı Anadolu'da kurulan bu medeniyet Büyük Frigya ve Küçük Frigya olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kentleri Gordion (Polatlı-Yassıhöyük), Ankyra (Ankara), Pessinous (Sivrihisar-Ballıhisar), Kelainai (Dinar), eski adı bilinmeyen Yazılıkaya-Midas Şehri, Dorylaion (Eskişehir-Şarhöyük), Midaieion (Karahöyük), Kotiaieion (Kütahya), Nakoleia (Seyitgazi), Kadoi (Gediz) ve Aizanoi (Çavdarhisar)'dır.² Kuruldukları bölge, geçiş güzergahlarının kesişim noktasında bulunmasından dolayı stratejik öneme sahiptir. Bu durum bölgedeki kentlerin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Frigler Hint-Avrupa kökenli olmalarına rağmen kısa sürede yerel kültürler ile kaynaşmış, Geç Hitit ve Helen kültüründen etkilenmelerine karşın özgün ve Anadolu'ya bir kültür oluşturmuşlardır.³ Ağaç, maden işçiliği ve dokumacılıkta önemli eserler üretmişlerdir; örneğin, makara kulplu bronz tabaklar ve geometrik desenlerle bezemeli tekstil ürünleri bu kültürel zenginliği yansıtmaktadır.⁴

Frig Krallığı MÖ 10. yüzyılda kurulmuştur ve başkenti Gordion'dur. Uzun ve karanlık bir dönemden sonra merkezî krallık durumuna gelmeleri MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısına rastlamaktadır. En ünlü kralları Gordios ve oğlu Midas'tır. Gordion'a adını veren kurucu kral Gordios hakkında fazla bir bilgi yoktur. Midas (MÖ 738 - MÖ 696) ise Asur kralı II. Sargon'un (MÖ 721 - MÖ 705) çağdaşdır. Kral Midas Urartu ve Tabal devletleriyle iş birliği yaparak Asurluları karşısına almıştır. Ancak ilerleyen dönemlerde yaklaşan Kimmer saldırılarına karşı Asur Devleti ile dostluk anlaşması imzalayarak Asurluların yardımını istemiş ve yönünü batıya çevirmiştir.⁵ Kral Midas görkemli, altın detaylarıyla süslenmiş olan tahtını Yunanistan'daki Delphoi Apollon Tapınağı'na hediye olarak yollamıştır. Bu dönemlerde Batı Anadolu kıyılarında yaşayan Yunanlılar ve Lydia Krallığı ile dostluk ilişkileri içerisinde olmuştur. Batı Anadolu'da bulunan Aiolis'teki Kyme kenti kralı Agamemnon'un kızıyla evlenmiştir. Agamemnon'un Samos Adası'ndaki Hera kutsal alanına adak olarak değerli hediyeler göndermiştir.⁶ Midas döneminde Doğu ve Batı ile iyi ilişkiler kurulmuştur. Bunun

¹ Veli Sevin, *Atlasi Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi: Eski Anadolu ve Trakya: Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar* (İstanbul: İletişim, 2003), 234.

² Hasan Tahsin Uçankuş, *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia: Kültür Rehberi* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002), 15.

³ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi* (Ankara: Tübitak, 1998), 265.

⁴ Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, 265.

⁵ Uçankuş, *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia*, 16.

⁶ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Ankara: Türk Tarih Kurum, 2001), 256.

sonucunda Kral Midas'ın ünü ülke sınırlarının dışına yayılmıştır ve zamanla mitolojik bir kimliğe bürünmüştür. Bu anlatılardan en çok bilineni “Eşek Kulaklı Midas” ve “Her Tuttuğu Altın Olan Midas”tır.⁷

Midas gösterdiği tüm gayretlere rağmen Kimmerlerin saldırılarını önleyememiştir. Midas'ın yardım istediği II. Sargon Kimmerlere karşı girdiği bir savaşta yaşamını yitirmiştir.⁸ Frig-Kimmer savaşıyla ilgili yazılı belge bulunmamaktadır. Ancak Frig topraklarında her yerin yakılıp yıkılmış olması, fırtına gibi esen bir Kimmer saldırısının yaşanmış olabileceğini düşündürmektedir.⁹ Kral Midas'ın bu trajik olaya karşı yaşadığı derin üzüntüyü anlatmak için kendi hayatına son verdiği ve bunu boğa kanı içerek yaptığı rivayet edilmektedir. Bu hikâye tarihsel gerçeklikten ziyade dramatik etki ve sembolizm vurgusu taşıdığı için bir Yunan dramatizasyonu olarak tanımlanabilir.

Midas'ın ölümü ve kentin yakılıp yağmalanmasının derin sarsıntısının akabinde Frigler, MÖ 7. yüzyılın ilk yarısında başkentlerini yeniden inşa etmeye başlamışlardır. Gordion'daki bu yenilikler Frigya'daki siyasal düzenin tamamen silinmediğini ve krallığın bölgesel bir güç olarak varlığını sürdürdüğünü gösteren işaretlerdir. Tarihi kaynaklarda MÖ 6. yüzyılın ilk yarısında Frigli Prens Adrastos'un Lydia kralı Kroisos'un yanına sığındığı belirtilmektedir.¹⁰ Bu olay da göstermektedir ki Frigler istila sonrası güçlerini toplayamamış ve Pers istilasına kadar Lydia hakimiyeti altında varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹¹

Tarihini kısaca anlattığımız Frigler, antik dönemde Anadolu'nun önde gelen medeniyetlerinden biri olmuştur. Tarih boyunca buldukları bölgeye önemli katkılar sunmuş ve derin izler bırakmışlardır. Bu izlerden dikkat çekici olanlarından biri ise tümülüslerdir. Frigler ölümlerini defnetmek için tümülüsler inşa etmişlerdir. Bu yapılar Friglerin inançlarına ve ölümlerine duyduğu saygıyı yansıtmaktadır. Tümülüslerde yapılan kazılar sonucunda bulunan tarihsel malzemenin yorumlanması onların inançları, ticaretleri ve günlük yaşamları hakkında pek çok bilgiye ulaşmamızı sağlamıştır.

Yapılan kazılar sonucunda elde edilen bulgular Friglerin ölü gömme gelenekleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Friglerin dinî yaşamının, kültürünün, dünya görüşünün ve dinî pratiklerinin dönüşümünü anlamak için Frig toplumunda ölü gömme geleneklerinin zaman içindeki değişimini gözlemlemek büyük bir öneme sahiptir. Ölü gömme gelenekleri, Friglerin ölüm algısını ve ölümden sonraki yaşam gibi temel dinî inançlarını yansıtmaktadır. Tümülüslerde yapılan detaylı araştırmalar,

⁷ Uçankuş, *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia*, 26.

⁸ Uçankuş, *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia*, 16.

⁹ Sevin, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, 251.

¹⁰ Sevin, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, 257.

¹¹ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017), 78.

mezar odalarında yapılan incelemeler, Frig toplumunun ölülerini nasıl defnettğini ve cenaze törenlerini nasıl gerçekleştirdiğini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda, yapılan kazılar sonucunda mezar odalarında pek çok eşyanın ölüyle birlikte gömüldüğü gözlemlenmiştir.

Frigler ve ölü gömme gelenekleri ile ilgili başlıca yabancı kaynakları W. M. Ramsay'in *Sepulchral Customs in Ancient Phrygia* adlı eseri, *The Journal of Hellenic Studies* 5 adlı süreli yayın, Stephen Mitchell'in *The Christians of Phrygia from Rome to the Turkish Conquest* adlı çalışması, Susanne Berndt- Ersöz'ün *Phrygian Rock- Cut Shrines: Structure Function and Cult Practice* eseri, William M. Ramsay'in *Antiquities of Southern Phrygia and the Border Lands* adlı çalışması, Gocha R. Tsetskhladze'nin *Phrygia in Antiquity: From the Bronze Age to the Byzantine Period*'u ve Lisa Kealhofer'in editörlüğünü yaptığı *The Archaeology of Midas and the Phrygians: Recent Work at Gordion* adlı eserler oluşturmaktadır. İkincil kaynakları ise Ekrem Akurgal'ın *Anadolu Kültür Tarihi*, Hasan Tahsin Uçankuş'un *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia*, Veli Sevin'in *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, Mehmet Ali Kaya'nın *Türkiye'nin Eski Çağ Tarihi* adlı çalışmaları oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, Fatma Birecikli'nin *Ana Hatlarıyla Friglerde Din*, Ela Alanyalı Aral'ın *Ankara Kentinde Frig Dönemi İzleri: Frig Tümülüsleri Üzerine Bir Araştırma* gibi birçok araştırma makalelerinde; Serap Erdoğan'ın *Gordion Tümülüsleri Işığında Friglerde Oda Mezarlara Ölü Gömme Gelenekleri*, Güllü Çintiriz'in *Frig Dini İnanç ve Adetleri* başlıklı tez çalışmalarında Friglerin ölü gömme gelenekleri arkeoloji, sanat, tarih, turizm alanlarında önemli bir konu olarak ele alınmıştır. Ölü gömme gelenekleri bir toplumun inanç sistemlerini, sosyal yapılarını ve kültürel değerlerini anlamak için önemli ipuçları sunmaktadır. Bu sebeple Friglerin ölü gömme gelenekleri dinler tarihi alanını da ilgilendirmektedir. Ancak, dinler tarihi alanında bu konuyla ilgili yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır.

Friglerin ölü gömme gelenekleri zaman içerisinde değişime uğramıştır. İlk dönemlere tarihlenen mezar odalarında, iskelet olarak gömme geleneğinin uygulandığı, son dönemlerde ise bu geleneğin yakarak gömme şeklinde değiştiği bilinmektedir. Bu çalışmada Friglerin ölü gömme geleneklerinin zaman içinde nasıl bir dönüşüm geçirdiği incelenecektir. Öncelikle Friglerin dini inanç yapısı ve ölü gömme gelenekleri ele alınarak ölü gömme geleneklerindeki değişimin sebepleri incelenmeye çalışılacaktır. Bu çerçevede dini inançlar, toplumsal değişim ve dış etkileşimler gibi faktörlerin ölü gömme geleneğindeki değişime etkisi tartışılacaktır.

1. Friglerin Dinî Yapısı

Friglerin dinî inançları İkel Anadolu ve Hint-Avrupalı olarak ikiye ayrılmaktadır.¹² Frig dinî inancı, ilk bakışta tek tanrılı bir inanç olarak görünse de detaylı bir inceleme yapıldığında politeist bir inanç sistemine sahip oldukları ortaya çıkmaktadır.¹³ Politeist yapıda tanrılar kadar tanrıçalar da önemli bir yer tutmaktadır. Friglerin önemli tanrısal figürlerinden biri olarak öne çıkan Ana Tanrıça Kybele, Frig inanç sisteminde hâkim konumda bulunması sebebiyle Friglerin ilk bakışta tek tanrılı inanca sahip olduğu algısını oluşturmaktadır. Frig panteonunda yer alan başlıca tanrı ve tanrıçalar; Kybele, Attis, Sabazios, Papas ve Men/ Manes'tir.¹⁴

Friglerin Anadolu'da benimsedikleri en eski ve kendilerine özgü dinî kült, Kybele ya da Matar Kubile olarak da bilinen Ana Tanrıça kültürüdür. Bu kült Friglerce Kubile ya da Matar Kubile, Lydialılarca Kybele ya da Kybebe, Yunanlılarca da Kybele olarak adlandırılmıştır.¹⁵

Tanrıça inancı antik dönemlerde yaygın olan bir inançtır. Tanrıça dişil cinsiyete sahip bir varlık olarak tanımlanır; doğurganlık, doğa, aşk ve bereketle ilişkilendirilir. Ana tanrıça ise özellikle doğurganlık, annelik, yaşam döngüsü ve bereketin sembolüdür. Genellikle bu tanrıça, bir çocuk taşırken veya bir çocuğu emzirirken tasvir edilmektedir. Aynı zamanda yanında bir eş veya arkadaş bulunmaktadır.¹⁶

Ana Tanrıça kültüne, MÖ 14.-13. yüzyıllarda Kargamış merkez olmak üzere Kuzey Suriye'de Kubala adıyla tapıldığı bilinmektedir. Anadolu'da Ana Tanrıça'ya tapınma, MÖ 6. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Çatalhöyük ve Hacılar gibi Neolitik Çağ yerleşimlerinde bulunan kil heykelleri bu inancın köklerini yansıtmaktadır.¹⁷ Çatalhöyük ve Hacılar gibi önemli arkeolojik yerleşmelerde tanrıça figürleri bulunmaktadır. Özellikle Çatalhöyük, Ana Tanrıça inancıyla ilgili önemli buluntulara ev sahipliği yapmaktadır. Buluntular arasında heykelcikler, duvar resimleri ve kabartmalar yer almaktadır. Ayrıca, bulunan Ana Tanrıça heykelciklerinin, doğum yapan ve küçük çocuklar taşıyan kadın tasvirlerinden oluştuğu gözlemlenmektedir.¹⁸

MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında Friglerce benimsenen bu tanrıçanın, Friglere, Tabal ülkesiyle etkileşim sonucunda geçmiş olabileceği düşünülmektedir. Friglerde Ana Tanrıça Kybele inancı oldukça önemli bir yere sahiptir. Kybele, bereket,

¹² Uçankuş, *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia*, 30.

¹³ Sevin, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, 263.

¹⁴ Sinan Toksoy, "Friglerde Din ve İnanç Gelenekleri", (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tezsiz Yüksek Lisans Çalışması, 2021) 4.

¹⁵ Uçankuş, *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia*, 31.

¹⁶ Yves Bonnefoy - Levent Yılmaz, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü* (Ankara: Dost Kitabevi, 2000), 34.

¹⁷ Güllü Çintiriz, *Frig Dinî İnanç ve Adetleri* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 10.

¹⁸ Ebru Oral, "Anadolu'da Ana Tanrıça Kültü", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8 (2014), 156.

doğurganlık ve yaşam döngüsüyle ilişkilendirilmiş Ana Tanrıça kültüründe merkezi bir figürdür. Friglerin Kybele'yi ön plana çıkarması Anadolu'da Ana Tanrıça kültürünün önemini arttırmış ve yaygınlaşmasını sağlamıştır.

Frigler, Kybele'yi doğanın bir parçası hatta doğanın kendisi olarak görürlerdi. Onlar için Kybele, toprağın ve bereketin annesi olarak kabul edilmekteydi. Frigler, Kybele'ye olan saygılarını gizemli kült anıtlarıyla gösterirlerdi. Bu anıtlar, genellikle vadinin dışında, ormanlık ve ıssız alanlarda yer almaktaydı. Kybele'nin tapınağı olarak düşünülen kayalar, dağların zirvelerinde ve kayalık alanlarda bulunmaktaydı. Frigler, Kybele'nin varlığını doğanın gücünden aldığını ve kayalara oyulmuş yapılarla ona ev ve tapınak inşa ettiklerini düşünmekteydiler. Bu soyut algılamaya biçimi, Aslankaya Anıtı'nda somutlaşmaktadır; çünkü anıtın arkasındaki derin mihrabın yan duvarlara kadar uzanan kapısı, kanatlarıyla Kybele'nin evine açılan bir 'kapı' olarak görülmektedir.¹⁹ Frig inancına göre Kybele'nin Attis veya Atas-Attes adında yakışıklı bir gençle aşk yaşar. Ancak, Attis bu aşka karşılık vermez ve tanrıçadan kaçmaya çalışır. Tanrıça ise Attis'i her yerde takip eder. Attis bu takipten kurtulabilmek amacıyla Pessinous kentinde kendini hadım eder.²⁰

Frig toplumunun önemli tanrılarında biri olan Attis, Frigya ormanlarında yaşar ve hem Kybele'nin sevgilisi olarak hem de tanrısal kimliğiyle mitolojik anlatılarda öne çıkar. Attis, bazı mitlerde Kybele'nin oğlu olarak da nitelendirilmektedir. Bu rivayetlerin tümü, toprak-bereket ilişkisi ve ölüm-diriliş temasının hâkim olduğu bir inanç sistemini ifade etmektedir. Attis'in Kybele'nin sevgilisi veya oğlu olarak betimlenmesi, doğanın verimliliği ve yaşam döngüsüyle ilişkilendirilen mitolojik anlatılarda önemli bir role sahiptir.²¹ Bu anlatılar, Frig toplumunun doğaya ve berekete yönelik derin saygısını ve doğa olaylarının ruhsal anlamını yansıtmaktadır.

Frigler, Zeus'a benzer bir gökyüzü tanrısı olan Papas'a tapmışlardır. Bazı kaynaklar, Papas'ın Anadolu'da Zeus'un yerel bir karşılığı olduğunu öne sürmektedir. Papas, gökyüzü ve doğa olaylarının hükümdarı olarak tasvir edilmektedir, bu da onu Zeus'la benzer kılmaktadır.²²

Eski Anadolu dini ve Ana Tanrıça inançlarıyla birlikte, Friglerin Hint- Avrupa kökenli oldukları iddia edilen kendi tanrıları da bulunmaktaydı. Bu tanrıların en önemlileri arasında güneş tanrısı Sabazios ile daha sonra Men olarak adlandırılan ay tanrısı Manes bulunmaktadır. Sıklıkla Frig külâhı ile tasvir edilen, sakalsız ve genellikle uzun saçlı genç bir adam olarak betimlenen Men'in kökeni hakkında Sevin, Anadolu tanrısının Frigya'da şekil değiştirmiş hali olabileceği görüşündeyken,²³ Kınal bu

¹⁹ Çintiriz, *Frig Dini İnanç ve Adetleri*, 49.

²⁰ Çintiriz, *Frig Dini İnanç ve Adetleri*, 24.

²¹ Sevin, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, 264.

²² Toksoy, *Friglerde Din ve İnanç Gelenekleri*, 15.

²³ Sevin, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, 154.

tanrının Hititlerin ay tanrısı Amma ile aynı olduğunu savunmaktadır.²⁴ Bu görüş farklılıklarından dolayı Men'in kökeni konusu tartışmalıdır. Omuzlarının arkasında bir hilal ile sembolize edilen tanrının, Anadolu'da MÖ 3. binyıldan beri kutsal kabul edilen ay tanrısı ile aynı kökene dayandığına dair bilgiler bulunmaktadır. Bu durum Friglerin bu tanrıyı sonradan kabul ederek kendi tanrı panteonlarına dahil ettikleri düşüncesini desteklemektedir.²⁵

Anadolu'da Roma İmparatorluğu döneminde bulunan yaklaşık 370 yazıt, Tanrı Men'e sağlık, güvenlik ve zenginlik için dualar edildiğini göstermektedir.²⁶ Ayrıca Men'in mezarların koruyucusu olarak bilindiği belirtilmektedir. Bu yazıtlarda Men genellikle at üstünde bir mızrak taşıırken tasvir edilmekte ve omuzlarının arkasında hilal sembolü bulunmaktadır. Men'in çeşitli yerel kütlerde farklı adlarla anıldığı ve genellikle yerel bir lakap taşıdığı bilinmektedir.²⁷

Frig dinî inançlarında çeşitli tanrılar olduğu görülmektedir. Bu tanrılardan bazılarının kökeni Eski Anadolu inançlarına dayanırken, bazıları da Hint-Avrupa kökenli tanrılardır. Bu çeşitlilik Friglerin Anadolu'daki çeşitli kültürlerden etkilendiğini göstermektedir. Ana Tanrıça Kybele ve Attis gibi tanrılar Anadolu'nun yerel inançlarına dayanan ve zamanla Frig mitolojisine entegre edilen figürlerdir. Diğer taraftan Men, Sabazios gibi tanrılar, Friglerin Hint-Avrupa kökenlerinden getirdikleri inançlardır. Bu çeşitlilik, Friglerin kültürel ve dinî mirasını zenginleştiren bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Söz konusu tanrılar, Friglerin inanç sistemini ve kültürel kimliğini oluşturan önemli unsurlardır.

Frigler, Kybele'ye ve onun sevgilisi Attis'e olan inançları doğrultusunda, doğanın döngüsüyle ilişkilendirilmiş dinî törenler gerçekleştirirlerdi. İlkbaharda Kybele'nin Attis'e kavuştuğuna inanılır ve bu yeni bir hayatın doğuşunu simgelerdi. Kybele'nin Attis'i yitirdiği aylarda doğa kış uykusuna dalardı. İlkbaharda doğanın tekrar canlanması, Kybele tapınaklarında coşkulu bir şekilde dinî törenlerle kutlanırdı.²⁸

Frig kaya anıtlarındaki sunu çukurları, Roma'da görülen Taurobolium (boğa sunusu) ve Criobolium (koç sunusu) törenlerindeki kan sunusunun Frigya'da uygulandığını göstermektedir. Kybele'ye ibadetler, Frigyalılar tarafından sunaklar yapılarak ve her yıl kurban törenleri düzenlenerek gerçekleştirilmiştir. Frigya'da Kybele için görkemli bir tapınak inşa edilmiş ve törenler burada yapılmıştır. Frigya Kralı Midas, bu ibadetlere katılarak saygısını göstermiş ve tanrıçanın heykelinin yanına aslanlar yerleştirmiştir. Bunun sebebi, Kybele'nin ilk olarak bu hayvanlar tarafından emzirildiğine inanılmasıdır.²⁹

²⁴ Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi* (Ankara:Türk Tarih Kurumu, 1991), 271.

²⁵ Uçankuş, *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia*, 33.

²⁶ Çintiriz, *Frig Dini İnanç ve Adetleri*, 36.

²⁷ Çintiriz, *Frig Dini İnanç ve Adetleri*, 36.

²⁸ Uçankuş, *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia*, 31.

²⁹ Çintiriz, *Frig Dini İnanç ve Adetleri*, 70.

Toprak ve bereket efsanelerinde görülen ilkbaharda dirilip sonbaharda ölme motifi, Frig dininde Kybele kültürünün özünde yer alan kurban töreniyle ilişkilendirilmektedir. Attis'in cinsel organını kestiği gibi, Kybele'nin rahipleri de kanlı bir törenle kendilerini hadım etmekteydiler. Böylece akan kan ve yitirilen erkeklik gücü ile bereket ve canlılık doğaya geçerken, bu olay Kybele'nin Bahar Bayramı'nın kendine özgü bir ritüelini oluşturmaktaydı.³⁰

Hadım olmak zorunda olan ve *gallos* olarak adlandırılan Frig rahipleri, dinsel görevlerinin yanı sıra toplumun dünyevî işlerinde de önemli bir rol oynamaktaydı. Kurban törenleri düzenlemek, adak sunmak, bolluk ve bereket için dua etmek, cenaze törenlerine katılmak gibi dinî görevlerinin yanı sıra, kentin örgütlenmesi, mimarî ve politik kararlarda etkili olmak gibi dünyevî sorumlulukları da vardı.³¹

Dinî törenlerde kullanılan flüt, zil, simbal, davul, dümbelek gibi çalgı aletlerinin Frig kültüründe özel bir yeri vardır ve Kybele kültüründe bu çalgılar dinî ritüellerin ve törenlerin önemli bir parçasını oluşturmaktadır.³²

Törenlerde Kybele ve Attis adına kurban sunulur; boğa veya koç kesilerek kurban edilirdi. Kurban edilecek hayvanın kesileceği sunak, Kybele'ye veya Attis'e adanmak üzere belirlenirdi. Sunak sadece boğa kesmek amacıyla kullanılırsa kesilen hayvan Kybele'ye, boğa ve koç kesmek amacıyla kullanılırsa kesilen kurbanlar Kybele ve Attis'e sunulurdu.³³

Friglerin dinî inançları tabiata büyük önem atfetmektedir. Bu sebeple Friglerin tabiata yönelik tasavvurları, doğanın döngüsünün yaşamın bir parçası olduğunu ve insanların doğayla uyumlu bir şekilde yaşamasının önemini vurgulamaktadır. Doğa, insanların hayatını besler ve yaşamlarını sürdürmelerini sağlar. Bu nedenle, doğanın uyanışı, bereketin artmasını sağlamaktadır. Frigler için doğa olayları büyük önem taşır ve doğa olaylarına saygı gösterilir. Frigler bereket ve doğurganlıkla ilişkilendirilen değerlere büyük önem vermektedir. Bu değerler, toplumsal dayanışma, cömertlik ve paylaşma gibi ahlaki kavramlarla ilişkilendirilmektedir. Kurban ritüelleri ve bayramlar toplumun birlikte hareket etme ve dayanışma duygusunu pekiştirmektedir.

2. Friglerin Ölü Gömme Gelenekleri

Frigler, Anadolu'da daha önce görülmemiş bir mezar tipi olan tümülüsleri beraberlerinde getirmişlerdir. Tümülüsler, Frig geleneklerine uygun olarak anıtsal bir şekilde inşa edilmiştir. Bu mezarlar, Friglerin kültürel ve tarihi mirasını anlamak için

³⁰ Uçankuş, *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia*, 31.

³¹ Çintiriz, *Frig Dini İnanç ve Adetleri*, 69.

³² Çintiriz, *Frig Dini İnanç ve Adetleri*, 62.

³³ Taciser Tüfekçi Sivas, *Eskişehir- Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1999), 197.

önemli bir kaynak olmuştur. Benzer tümülüsler Trakya ve Balkanlar'da da rastlanmış ve böylece Friglerin kültürü ve tarihi hakkında değerli bilgiler edinilmiştir.³⁴

Frig mezar mimarisi üç ana kategori altında incelenmektedir. Bunlar; kaya mezarlar, tümülüs mezarlar ve düz mezarlardır. Bu mezar tipleri Friglerin yaşadığı döneme ve bölgeye bağlı olarak farklılık göstermektedir. Kaya mezarlar tek tek mezar ve nekropol şeklinde görülmektedir. Midas şehri çevresindeki Eskişehir, Afyon ve Kütahya illeri sınırları içerisinde kaya mezarlar ve sunaklar sıkça bulunmaktadır. Kütahya'da bulunan Aizanoi antik kentindeki mezar bomosları, mezar taşı ya da sunak olarak kullanılmış olup üzerlerindeki girland, büst, kartal ve ayna gibi süslemeler, ölen kişinin kimliği ve toplumsal statüsüne dair bilgiler vermektedir. Aynı zamanda Aizanoi'deki ölüm sonrası öte dünya inancı hakkında da önemli veriler sunmaktadır.³⁵ Bu mezarlar ölümlerin defnedildiği bir, iki veya üç yatağa sahip olabilmektedir. Mezar odaları genellikle sade bir tasarıma sahiptir ve kabartma, kazıma veya boyama gibi süslemelere sık rastlanmaz, ancak cephelerinde süslemeler bulunabilmektedir. Gömme yönteminde belirli bir yön saptanamamıştır.³⁶ Tümülüsler, toprak, kum, çakıl ve taş gibi çeşitli yerel malzemelerle suni olarak yapılan yığma tepelerdir. Anıtsal yapılarıyla dikkat çeken tümülüsler, adeta Anadolu'nun piramitleri olarak kabul edilmektedir. Bu mezarlar, ölünün sürekli anılmasını ve mezarlarının rahatsız edilmemesini sağlamak amacıyla inşa edilmiştir. Genellikle dağlar, tepeler, yamaçlar ve yol kenarları gibi belirgin konumlara yapılmaktadır. Böylece yoldan geçenler tarafından uzaktan görülebilir ve unutulmazlar. Gordion ve Sakarya'ya doğru alçalan dağın tepe ve yamaçlarına oluşturulan düz mezarlar, bir nekropol görünümündedir.

Kazılan bu mezarlar çeşitli faktörlere göre sınıflandırılmaktadır. Antik dönemde her bir medeniyetin kendine özgü ölü gömme geleneği mevcuttur ve bu gelenekler yapılan arkeolojik kazılar sonucunda anlaşılacaktır. Friglere ait ölü gömme geleneği, mezar eşyalarının çokluğu ve çeşitliliği bakımından kendine has özellikler taşımaktadır. Yapılan kazılarda açılan tümülüslerin bazılarında ölü iskeletlerine, bazılarında ise ölünün küllerine ulaşılmıştır. Gordion'daki Frig tümülüslerinde MÖ 8. yüzyıl sonu ve MÖ 7. yüzyıl başları arasında ceset olarak gömme geleneğinin yaygın olduğu tespit edilmiştir. Sonraki dönemlere tarihlenen tümülüslerde ise ceset olarak gömme geleneğinin, ölümlerin yakılarak küllerinin gömüldüğü *kremasyon* adı verilen bir gömme tarzına evrildiği görülmektedir.³⁷ Frig ölü gömme geleneklerinin en belirgin özelliklerinden biri, mezarlara bırakılan mezar eşyalarının zenginliğidir. Mezara hediye bırakma geleneği, insanların inanç sistemlerinin bir yansıması olup aynı zamanda

³⁴ Serap Erdoğan, *Gordion Tümülüsleri Işığında Friglerde Ölü Gömme Gelenekleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 11.

³⁵ Elif Özer - Zerrin Erdinç, "Aizanoi Mezar Bomoslarında Görülen Bezeme ve Figürler Üzerine Değerlendirme" *Mediterranean Journal of Humanities* 12 (2022), 81, 85.

³⁶ Uçankuş, *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia*, 33.

³⁷ Fatma Birecikli, "Ana Hatlarıyla Friglerde Din", *Gazi Akademik Bakış* 7 (2010), 228

dönemin sosyo-ekonomik yapısını, ölen kişinin statüsünü ve özelliklerini yansıtan önemli verilerdir.³⁸

Frig tümülüslerinde ölümlere hediye olarak bırakılan mezar eşyaları, Frig dini inancını, kültürünü ve sanatını yansıtan önemli birer araçtır. Bu mezar hediyeleri, Friglerin dinî inanç sistemini, geleneklerini, günlük yaşam ve değerlerini, sanatsal yeteneklerini, estetik anlayışlarını anlamamızı sağlayan önemli kaynaklardır.

Yapılan kazılar sonucunda, ölen kişinin sosyal statüsüne ve önemine göre çeşitli hediyelik eşyaların ölüyle birlikte mezara gömüldüğü tespit edilmiş ve ölen kişinin üzerinde kıyafetlerinin olduğu, kişinin önemine göre bırakılan hediyelik eşyaların çeşitliliğinin ve sayısının arttığı belirlenmiştir.³⁹ Frig tümülüslerinde mezar hediyeleri olarak bırakılan eşyalar genellikle ahşap, metal ve seramik gibi malzemelerden yapılmıştır. Friglerin marangozluk becerilerinin ileri düzeyde olduğunu gösteren ahşap eşyalar, çivisiz bir şekilde birleştirilmiştir. Masa, paravan ve taht arkılığı olarak kullanılan ahşap levhalar, dönemin önemli ahşap eserleridir.⁴⁰ Bunların yanı sıra yemek masaları, tabureler ve tabaklar da bulunmuş ve bu eşyaların genellikle geometrik desenlerle süslediği görülmüştür. Bir çocuğa ait olduğu düşünülen mezar içinde ise ağaçtan oyulmuş hayvan figürleri ve bu figürlerin tunç bir kazan içerisinde mezara bırakıldığı görülmüştür. Heykeller arasında balık yiyen aslan, karaca, at ve boğa gibi figürler ön plana çıkmaktadır. Frig mezarlarında bulunan madeni eşyalar genellikle bronzdan yapılmıştır. Gümüşe nadiren rastlanırken, altına hiç rastlanmamıştır. Mezarlar defalarca soyulduğu için altının çalınma ihtimalinin yüksek olduğu düşünülmektedir. Bronz kaplar, kazanlar, süzgeçli kaplar ve fibulalar gibi eşyaların üzerine genellikle hayvan figürleri işlenmiştir. Silahlar genellikle Gordion ve çevresindeki mezarlarda bulunurken, Ankara çevresindeki mezarlarda rastlanmamıştır. Seramik eşyalar arasında maşrapalar, testiler ve törensel içki kapları bulunmuştur. Bunların bazılarında iri hayvan tasvirleri ve geometrik desenler yer alırken, bazı seramik kapların ise Lydia özellikleri taşıdığı gözlemlenmiştir.⁴¹

Frig mezarları yalnızca bir gömü alanı değil, ölen kişinin kutsal ve ilahî bir varlıkla bütünleştiği bir tür tapınak veya sığınak olarak düşünülmüştür. Mezarlarda yer alan aslan, sfenks gibi hayvan figürleri ve geometrik süslemeler de dinî ve mitolojik sembollerle doludur. Aslan figürleri, Frigler için gücü ve koruyuculuğu temsil ederken, mezarların girişlerinde yer alan kapılar, yaşam ile ölüm arasındaki geçişi simgeler. Bazı mezarların ön yüzlerinde görülen kapı motifleri, ölen kişinin bu dünyadan öteki

³⁸ Fatma Kıyak, *Laodikeia'nın Boya Bezemeli Hellenistik Dönem Kremasyon Kapları* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 25.

³⁹ Birecikli, "Ana Hatlarıyla Friglerde Din", 225.

⁴⁰ Erdoğan, *Gordion Tümülüsleri Işığında Friglerde Ölü Gömme Gelenekleri*, 55-65.

⁴¹ Erdoğan, *Gordion Tümülüsleri Işığında Friglerde Ölü Gömme Gelenekleri*, 55-65.

dünyaya geçişini sembolize eder ve bu kapılar, ölünün ruhunun tanrılarla bulunduğu geçitler olarak kabul edilir.

Ölen kişinin toplumsal statüsü, mezar yapılarında açıkça ifade edilmiştir. Önemli kişilere, toplumdaki yerini yücelten özel mezarlar yapılmış; mezar taşları ve lahitler, bireyin yaşamı boyunca sahip olduğu sosyal statüyü onurlandıracak şekilde tasarlanmıştır. Bu mezar yazıtları, ölen kişinin itibarını vurgulamış ve toplumsal konumunu ölümsüzleştirmiştir. Mezarların içine yerleştirilen objeler ise ölen kişinin sosyal sınıfını, kültürel kimliğini ve dinî inançlarını simgelemiştir. Mezar hediyeleri olarak bırakılan eşyalarla ölümlerin öteki dünyada rahat bir geçiş yapmalarını sağlamak, oradaki yaşamlarını kolaylaştırmak ve onların ruhlarını korumak amaçlanmıştır.

Friglerin ölümlerini gömmek için yaptıkları tümülüs mezarlar, ölüye saygı, tazim, ahiret inancı gibi konuları yansıtan önemli işaretlerdir. Yol kenarlarındaki tepelere uzaktan görülebilecek şekilde yapılan mezarların, ölümlerin hatırasını yaşatma, onları anma ve onlara saygı gösterme amacı taşıdığı düşünülmektedir.

Metallerin ve aletlerin bünyelerinde kutsal, dinsel-büyüsel güç barındırması sebebiyle mezarların içine bırakılan eşyalarda demir, bronz ve ahşap gibi malzemeler kullanılmıştır. Nitekim, alet yapma sanatı insanüstü bir varlığın işi olarak kabul edilmektedir. Çünkü bu sanat, demircinin elinde metalin şekillendirilerek yaşam bulması gibi bir mucizeyi içermektedir. Mezarlara bırakılan bu eşyalar ölünün öteki yaşamına hazırlık ve kolaylık sağlama amacı taşımaktadır.⁴²

Yaratılışın bir kurban etme veya kendini kurban etme eylemiyle başladığı düşüncesi, insanın ve kozmosun doğasıyla ilgili derin bir anlayışı yansıtmaktadır. Kanlı kurban ritüelleri, insan ile kozmos arasındaki eşleşmeyi güçlendirir ve evrensel dengeyi sağlamak için bir zorunluluk olarak kabul edilir.⁴³ Ölüyle birlikte kurban edilen hayvanlar ölünün rahatı ve huzuru için yapılan adaklardır. Yaşamın bir varlığın kurban edilmesiyle başlayabileceği fikri, Friglerde cesetle birlikte hayvan kurban ederek gömme davranışına dönüşmüştür. Çünkü kurban edilen hayvanın *ruhu* ya da *yaşamı* cesede aktarılmaktadır. Böylece ölen kişi öteki hayatta yeniden var olacaktır.

Friglerin ölü gömme gelenekleri, ölümlerine olan derin saygıyı, dinî inançlarının ölü gömme geleneklerine nasıl tezahür ettiğini ve ahiret inancının varlığını yansıtır. Aynı zamanda, ölü gömme gelenekleri toplumun birlik ve dayanışma duygusunu pekiştirmekte ve Friglerin yaşam ile ölüm arasındaki bağlantıya olan bakış açısını gözler önüne sermektedir.

⁴² Mircea Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, çev. Mehmet Emin Özcan (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020), 33.

⁴³ Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, 35.

3. Friglerin Ölü Gömme Geleneklerinin Zaman İçindeki Değişimi

Yaşamın doğal bir sonucu olan ölüm, insanlar için sevdiklerinden ayrılma ve bilinmeyene doğru yolculuğa çıkma anlamına gelir. Her milletin kendi kültürel, dinî ve coğrafi bağlamları içinde ölüm algısı ve ölü gömme gelenekleri şekillenir. Bu gelenekler toplumun değerleri, inançları ve yaşam tarzlarıyla derin bir şekilde bağlantılıdır.⁴⁴ Ölüm algısının ritüel olarak nasıl uygulandığına dair farklılıkların ve toplumsal uygulamaların genel bir terimi olan *ölü gömme gelenekleri*, geçmişten günümüze kadar değişen ve farklı kültürlerde çeşitli şekillerde uygulanan ritüelleri ve gelenekleri kapsar.⁴⁵

Frigler ölümü, yaşamdan ve doğumdan bağımsız bir olay olarak görmemiş ve ölümü bir son olarak düşünmemiş; aksine varoluşun bir hâlimden diğerine geçiş olarak değerlendirmişlerdir. Ölüm, insan hayatının doğal bir parçası addedilmiş ve derin dinî tabularla çevrelenmiştir. Tıpkı bugün olduğu gibi, o dönemde de ölüm toplumsal bir olgu olarak kabul edilmiş ve bu durum kolektif bir bilincin ifadesi olmuştur.

Ölüm üzerine söylenen her şey ya ölen kişinin yaşamı boyunca ardında bıraktıkları ya da hayatta kalanların bu olguyu dolaylı olarak deneyimlemeleri sonucunda şekillenmiştir. Bu nedenle, ölümün biyolojik gerçekliği dışında ona atfedilen her türlü anlam, yaşayanlar tarafından şekillendirilmiştir. İşte bu durum, ölümün toplumsal niteliğinin en önemli dayanağını oluşturur. Cenaze ritüelleri, yas süreçleri ve ölümden sonra gerçekleştirilen uygulamalar bir toplumun ölüme bakışını gözler önüne serer.

Ölüm ve defin uygulamaları, insanların doğayla derin bir bağ kurduğu ve yaşamın döngüsünün bir parçası olarak kabul ettiği toprakla sıkı bir ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. Toprak birçok kültürde kutsal kabul edilir ve derin anlamlara sahiptir. Toprak yaşamın ve doğurganlığın kaynağı olarak görülmektedir. İyilik ve bolluğun simgesi olarak kabul edilmekte ve yaratılışın merkezinde önemli bir yer tutmaktadır. Dışı bir unsur olarak tasavvur edilen toprak, gök ile yer arasındaki dengeyi temsil eden gök tanrının eşi olarak tasvir edilmektedir.⁴⁶ Toprak, kadının doğurganlık ve üretkenlik ile mistik bir bağ kurduğu simgedir. Çocuk doğurma ile toprağın verimliliği arasındaki benzerlik nedeniyle kadının kutsallığı toprakla bağlantılı olarak değerlendirilmektedir. Dünyanın farklı bölgelerinde kadınların yaratılışın kaynağı olan topraktan güç almak ve korunmak amacıyla toprağa oturarak ya da çömelerek doğum

⁴⁴ Abuzer Kızıl, "Antik Dönem Yunan Dünyası'nda Ölüm Kavramı Ve Bununla İlgili Bazı Betimler" *Amisos* 2/3 (2017), 33.

⁴⁵ L. Gürkan Gökçek vd., *Anadolu'nun Eski Çağlarında İnanç Olgusu Ve Yönetim Anlayışı* (İstanbul: Değişim Yayınları, 2021), 534.

⁴⁶ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2009), 244.

yapmaları; toprağın, doğum-ölüm ve yaşamın döngüsü ile ilişkilendirildiğini göstermektedir.⁴⁷

Toprağa gömme geleneği doğanın yeniden doğuş ve devamlılık döngüsünü sembolize etmektedir. Ölülerin toprağa gömülmesi yaşamın sonsuz bir devamlılığına işaret ederken, ölümün sadece bir son değil, aynı zamanda yeni bir başlangıç olduğuna dair bir inancı yansıtmaktadır. Ölüyü toprağa gömme geleneği ölülerin bedenlerinin bereket ve doğurganlıkla ilişkilendirilen toprakla birleşmesini sağlar. Özellikle tarım toplumlarında, toprak yaşamın temel kaynağı olduğu için bu bağ daha önemlidir. Ölülerin bedenlerinin toprağa gömülmesi, ruhun huzura kavuşması ve öteki dünyaya sağlıklı bir geçiş yapabilmesi için gereklidir. Bu sebeple toprak, ruhun dinlenmesi ve huzur içinde olması için güvenli bir sığınak olarak kabul edilmektedir.⁴⁸

Frigler, tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlayan bir topluluktur. Tarım, onların yaşam biçiminin temelini oluştururdu ve toprak, tarım toplumunun en değerli varlığıydı. Toprak, onların geçim kaynağı olduğu kadar, aynı zamanda yaşamlarının anlamını da belirlemekteydi. Friglerin en önemli tanrıçası olarak kabul edilen Ana Tanrıça Kybele, doğanın bereketini temsil eden, tarımın verimliliği için önemli bir figürdü. Frigler, tarlalarının ve hayvanlarının doğurganlığını arttırmak için Kybele'ye dua edip sunular sunardı.

Ölülerin toprağa gömülmesi, Friglerin doğayla olan bağının bir parçasıydı. Ölülerin bedenlerinin toprağa dönmesi, doğanın döngüsünün bir parçası olarak kabul edilmekte ve ölümün sadece yaşamın sonu olmadığı, aynı zamanda bir başlangıç olduğunu göstermektedir. Friglerin tarım toplumu olmaları, Kybele inancına sahip olmaları, ölülerini toprağa gömmeleri ve mezar odalarına hediyeler bırakmaları doğayla olan derin ve kutsal bağa işaret etmektedir. Bu bağ onların yaşamlarını sürdürme şekillerini, inançlarını ve kültürlerini derinden etkilemiş ve ölü gömme geleneklerine yansımıştır.

Kremasyon, Latince kökenli *cremare* kelimesinden gelir ve genellikle ölülerin yakılarak gömülmesini ifade eder.⁴⁹ Arkeolojik araştırmalar ve tarihi belgelere göre, kremasyon pratiği eski dönemlerden günümüze kadar yaygın olarak kullanılmıştır. Bu uygulamada, yakılan cesetten geriye kalan kalıntılar ya doğrudan mezar çukurlarına bırakılmış ya da önceden hazırlanmış bir mezar kabının içine yerleştirilmiştir. Bu, ölen kişinin küllerinin toprakla bir araya getirilerek gömülmesini sağlamıştır.⁵⁰

Kremasyonun genel tarihine baktığımızda, ilk kremasyonların prehistorik dönemlerde gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Bronz Çağ'ında, özellikle Grek

⁴⁷ Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, çev. M. Ali Kılıçbay (Ankara: Gece Yayınları, 1991), 20.

⁴⁸ Mustafa Aça, "Dünya Mitolojilerinde Toprak Simgeçiliği" *Kültür Araştırmaları dergisi* 1/1 (2018), 31.

⁴⁹ Hamza Ekmen, "Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (kremasyon) Geleneği" *Hitit üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/1 (2012), 24.

⁵⁰ Ekmen, "Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (kremasyon) Geleneği", 24.

Yarımadası ve Anadolu'da yapılan kremasyonlar, cesedin yakılmasıyla birlikte ruhun gökyüzüne yükselerek özgürleşmesini amaçlamıştır. Kremasyonun neden yapıldığına dair çeşitli düşünceler bulunmaktadır. Yeniden doğuş, beden ve ruhun öteki dünyaya eksiksiz olarak ulaşabilmesi, ruhun ve bedenin temizlenmesi, kötülüklerin uzaklaştırılması, yer tasarrufu ve hijyen gibi nedenler bu amaçlardan bazılarıdır. Eski inanışlarda ateş, oluşum ve yeniden doğuşun sembolü olarak görülür. Ateş üstün bir varoluşun işaretidir ve bedenin kalıntıları ancak küle dönüşerek saflaşır ve böylece ruh vücuttan ayrılır. Bu nedenle kremasyon, bedenin ve ruhun bu yüce hedeflere ulaşabilmesi için bir araç olarak kabul edilir. Genel olarak, kremasyonun tarihindeki bu inançlar ve uygulamalar, ölümle ilgili derin manevî ve sembolik anlamları yansıtır. Ateşin, ruhun özgürlüğü ve saflığı için bir araç olduğuna inanılır ve bu nedenle kremasyon, ölüm sonrası yaşamın yeni bir başlangıcını simgeler.⁵¹ Ölü gömme geleneğine dair en eski yazılı belge Yunanlı tarihçi Herodotos'a aittir.⁵² Arkeolojik araştırmalar, eski dönemlerde ölü bedenlerinin yakılmasının ayin şekline dönüştürüldüğünü ortaya koymuştur. Bu uygulamaların en bilinen nedeni, ölen kişinin ve insanlığın kirlerinden arındığına inanılmasıdır.⁵³

Yakarak gömme geleneğinin kökenleri, insanların ölüm ve ölümden sonraki yaşamla ilgili inançlarına dayanır. Cesedin yakılmasının, ruhun bedeni hemen terk etmesini, acı çekmemesini, özgürleşmesini ve öbür dünyaya geçişini kolaylaştıracağı düşünülmektedir. Böylece ruhun bedenden ayrılması sırasında acı çekmemesi ve daha huzurlu bir geçiş yaşaması sağlanmaktadır. Örneğin, Hindu geleneğinde, ölümler yakılarak gömülür. Bunun, ruhun bedenden özgürce ayrılmasını ve reenkarnasyona hazırlanmasını sağlayacağına inanılmaktadır.

MÖ 7. yüzyıldan sonra ise ölü gömme geleneklerinde yeni gelişmeler yaşanmış; ceset olarak gömme geleneği, cesedin yakılıp külünün gömülmesi (kremasyon) olarak değişmiştir.⁵⁴ Anadolu'nun bazı bölgelerinde Orta Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'nın sonuna kadar yaygın olarak görülen ölü yakma geleneği, özellikle Batı Anadolu'daki Troia, Beşiktepe, Panaztepe ve Müskebi mezarlıklarında bulunan urnelerdeki yanmış insan kemikleri ile varlığını açıkça ortaya koymaktadır.⁵⁵

Ölü gömme geleneklerindeki bu değişimde, Friglerin kendi iç dinamiklerinden ziyade, Doğu Yunan Devleti ve Anadolu'da bulunan diğer medeniyetlerin kültürel etkisinin olduğu düşünülmektedir. Kohler, Frig tümülüslerinde MÖ 7. yüzyıldan

⁵¹ Sevim Coşkun - Nüket Örnek Büken, "Kremasyonun Tarihçesi ve Türkiye'de Kremasyon" *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 8 (2020), 130.

⁵² Recep Yaşa, "Eski Türk Cenaze Törenlerinde Ölü Yakma Adeti" *Türk Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2019), 276-277.

⁵³ Coşkun - Büken, "Kremasyonun Tarihçesi ve Türkiye'de Kremasyon", 131.

⁵⁴ Birecikli, "Ana Hatlarıyla Friglerde Din", 228.

⁵⁵ Gülseren Mutlu, "Anadolu'da Orta ve Son Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri" *AÇÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 4/2 (2018), 89.

itibaren görülmeye başlanan kremasyon geleneğini, Lidya ve Doğu Yunan kentleri ile olan ilişkilerin artmasına bağlamaktadır.⁵⁶ Ramsay, bu mezarların Yunan sanatıyla paralellik taşıdığını, ancak Frig kültürünün kendine has dinî ve sanatsal özelliklerini de koruduğunu vurgular.⁵⁷ Ankara ve Gordion tümülüslerinde MÖ 7. yüzyılın ortalarından itibaren görülmeye başlanan kremasyonun, yalnızca Batı ve Lydia etkisiyle açıklanamayacağı belirtilmektedir. Özellikle Ankara tümülüslerinde bulunan malzemeler arasında doğu kökenli eşyaların varlığı, ayrıca Ankara kabartmalarında gözlemlenen Güneydoğu Anadolu özellikleri, bu etkileşimin çok yönlü olabileceğini göstermektedir. Friglerin önemli kentlerinden biri olan Dorylaion'un MÖ 3. yüzyıldan sonra Helenistik kültürün etkisi altına girmesi ve bu etkileşim sonucu oluşan kültürel çeşitlilik, kentlin ölüm algısını ve ölü gömme geleneklerini de etkileyip şekillendirmiştir.⁵⁸ Dorlylaion'da olduğu gibi Doğu Yunan ve Doğu ile Güneydoğu Anadolu'daki Tabal, Asur ve Urartu medeniyetlerinde var olan yakarak gömme geleneğinin, yoğun etkileşim sonucunda Friglerin kültürel ve dinî alışkanlıklarını, ahiret ve öte dünya tasavvurlarını etkileyip şekillendirmiş olabileceği düşünülmektedir.

Kimmer istilası ve Lydia hakimiyeti altına girmeleri Friglerin siyasi ve toplumsal yapısını etkilemiştir. Bu istilalar sırasında yaşanan yıkım ve kaos Friglerin hayata bakış açısını değiştirmiş olabilir. Nitekim Frigler, erken dönemlerde savaşçı bir aristokrasi olarak tanımlanır. Ünlü ozan Homeros, Frigleri "savaşa girme arzusuyla yanıp tutuşan" bir toplum olarak tasvir eder.⁵⁹ Ancak söz konusu istilanın ardından Frig toplumu müziğe, zevke ve lüks yaşama düşkün bir toplum olarak nitelenmektedir.⁶⁰

Frigler kremasyon geleneğinde de yakılan cenazelerin küllerinin üzerine toprak veya taş tepeler yığma geleneğine devam etmiş; bu yığılmış tepelerin üzerlerinde gömü sırasında ve sonrasında ölü kültüyle ilgili törenler gerçekleştirmiştir. Bu nedenle, bu tepelerin önlerine taştan yapılmış ve kabartmalarla süslenmiş sunak türü yapılar inşa edilmiştir. Bu yapılar, ölen kişinin anısını yaşatmak ve onurlandırmak için kullanılmıştır. Aynı zamanda ölünün küllerini gömme ve cenaze törenlerinin yapıldığı merkez olarak hizmet etmiştir.⁶¹ Frig tümülüs mezar odalarında gerçekleştirilen kazılar, günlerce süren ölü yakma törenlerinin yapıldığını açıkça göstermektedir. Bu buluntular, hem Hitit yazılı belgelerinde anlatılan ölü yakma ayinlerini hem de Homeros'un İlyada destanında bahsedilen Patroklos ve Hektor için düzenlenen yakma

⁵⁶ Sevim Buluç, "Anadolu'da Kremasyon- Ölü Yakma- Geleneği" 1992 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları (Ankara:Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği, 1992), 91.

⁵⁷ W. M. Ramsay, "Sepulchral Customs in Ancient Phrygia," *The Journal of Hellenic Studies* 5 (1884), 241-262.

⁵⁸ Ahmet Türkan, "Dorylaion Antik Kenti ve Taşrasında Ölüm Algısı," *ESOGÜTD* 1, (Kasım 2018), 7.

⁵⁹ Sevin, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, 255.

⁶⁰ Sevin, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, 285.

⁶¹ Sevin, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, 273.

törenlerini somut bir şekilde belgelemektedir.⁶² Kazı sonuçlarından cesedin yakılmadan önce sergilendiği, sevdiklerinin cesedin yanında ağıt yaktığı, saçlarını keserek cesedin üzerine bıraktıkları, ölen kişi için şölen verildiği, oyunlar ve eğlenceler düzenlendiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Friglerin ölü gömme geleneklerinin zaman içinde değişmesinde birçok faktörün etkili olduğu söylenebilir. Friglerin buldukları coğrafi konumun kavşak bir nokta olması farklı kültürlerle etkileşim içerisinde olmalarını sağlamıştır. Kimmer istilası sonucu şehirlerinin yağmalanması, eski güçlerine ulaşamayıp Lydia hakimiyetine girmeleri; Frig toplumunda bir kırılmaya, belirsizlik ve güvensizlik ortamına yol açtığı düşünülmektedir. Diğer kültürlerle -özellikle Yunan kültürüyle- etkileşim içinde olmaları onların düşünce yapısını, ölüm tasavvurunu etkilemiş ve bu durum ölü gömme geleneklerinde biçim değişikliğine yol açmıştır.

Friglerde görülen her iki ölü gömme geleneği incelendiğinde, sosyal, kültürel ve dini yönlerden zengin ve çok katmanlı bir yapı sergilemektedir. Bu gelenekler bölgenin kozmopolit yapısının bir yansıması olarak, Helenistik, Roma, diğer Anadolu medeniyetleri ve yerel Frig etkilerinin bir sentezi şeklinde gelişmiştir. Sosyal statü, kültürel kimlik ve dini inançlar, bu geleneklerin temelini oluşturmuş; ölü gömme geleneklerini şekillendirmede belirleyici rol oynamıştır.

Ölüm, bireysel bir olay olmanın ötesinde toplumsal bir nitelik taşımış ve toplumun geniş kesimlerini etkilemiştir. Cenaze törenleri, yalnızca ölen kişiyi anma ritüelleri değil, aynı zamanda toplumun yas sürecini kolektif olarak paylaştığı sosyal etkinlikler haline gelmiştir. Ölüm, toplumsal düzeyde derin keder ve yas süreçlerini tetiklemiştir. Ölen kişiler, özellikle savaş kahramanları veya topluma büyük katkılarda bulunmuş bireyler kahramanlaştırılmış veya ilahlaştırılmıştır. Bu, mezar taşlarına kazınan övgü yazılarıyla yapılmış ve ölen kişinin ölümsüzleştirilerek ilahî bir varlık haline getirildiği düşünülmüştür. Ölüm, ruhun bedenden ayrılıp öte dünyaya yolculuk etmesi olarak kabul edilmiş ve bu yolculuğun sorunsuz geçmesi için dini törenlerle uğurlanması önemli bir gelenek olarak görülmüştür. Dini gerekliliklerin yerine getirilmemesi durumunda, ruhun huzura kavuşamayacağına inanılmıştır. Bu bağlamda ölüm, bir kurtuluş olarak değerlendirilmiş ve ölen kişinin ruhunun diğer dünyada huzura ermesi için dualar ve iyi dilekler mezar yazıtlarına işlenmiştir. Kurtuluş ve ölüm sonrası esenlik, dönemin dinî ve eskatolojik düşüncelerinin merkezinde yer almıştır.

Frigya mezarları incelendiğinde, mimari yapıları, kabartmaları ve süslemeleriyle Frig toplumunun dinî inanışlarını ve sanatsal anlayışını yansıtır. Ana Tanrıça

⁶² Buluç, "Anadolu'da Kremasyon- Ölü Yakma- Geleneği", 95.

Kybele'nin figürlerinin, mezarların önemli bir parçası olması, mezarların sadece gömü alanları değil, kutsal tapınaklar olarak da görüldüğünü ortaya koyar. Ramsay, bu mezarların, Frigya'nın ölüm sonrası yaşamla ilgili derin dinî görüşlerini somutlaştırdığını ve bu yapılar sayesinde Friglerin ölüm anlayışlarının ve ölüme atfettikleri önemin daha iyi anlaşılabilceğini ifade eder.

Frig mezarlarının tarihsel ve kültürel önemi de büyüktür. Bu mezarlar hem Yunan hem de Doğu etkilerini taşıyan, ancak Frigya'ya özgü motiflerle şekillendirilmiş anıtlardır. Frig mezarları, o dönemin halkının sanat, mimari, dinî yaşamı, inanışları ve ahiret inancının somut bir yansıması olarak değerli bilgiler sunar.

Dinler tarihi açısından, Friglerin ölü gömme geleneklerindeki değişim ve etkileşimler, dinin toplumsal ve kültürel bir fenomen olarak nasıl şekillendiğini anlamamıza yardımcı olur. Bu değişimler, dinî inançların ve geleneklerin, toplumların yaşadığı tarihsel ve siyasi süreçlere nasıl cevap verdiğini ve nasıl dönüştüğünü gösterir. Bu nedenle, Friglerin ölü gömme geleneklerindeki değişim ve etkileşimler, dinler tarihini anlamak ve dinî değişimlerin derinliğini kavramak için önemlidir. Ayrıca bu etkileşimler, dinin politik ve sosyal yapılar üzerindeki etkisini de gösterebilir. Bu durum günümüz dünyasının karmaşıklığını ve çeşitliliğini anlamamıza yardımcı olur. Günümüzde bile din, toplumların ve devletlerin işleyişinde önemli bir rol oynamaktadır. Antik dönemdeki medeniyetlerin dinî gelenekleri ve etkileşimlerinin anlaşılması, günümüzdeki dinî çatışmaların, kültürel farklılıkların, siyasi gelişmelerin kökenlerini ve dinamiklerini daha iyi kavramamıza yardımcı olabilir. Ayrıca antik dönemi anlamak, bugünü anlamak açısından da önemlidir.

***

Kaynakça

- Aça, Mustafa. "Dünya Mitolojilerinde Toprak Simgeciliği". *Kültür Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2018), 23-35.
- Akurgal, Ekrem. *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: TÜBİTAK, 1998.
- Birecikli, Fatma. "Ana Hatlarıyla Friglerde Din". *Gazi Akademik Bakış* 7 (2010), sayfa aralığı?
- Bonnefoy, Yves - Yılmaz, Levent. *Antik Dünya Ve Geleneksel Toplumlarda Dinler Ve Mitolojiler Sözlüğü*. Ankara: Dost Kitabevi, 2000.
- Buluç, Sevim. "Anadolu'da Kremasyon- Ölü Yakma- Geleneği". 1992 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları. 83-101. Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği, 1992.
- Coşkun, Sevim - Büken, Nüket Örnek. "Kremasyonun Tarihçesi ve Türkiye'de Kremasyon". *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 8 (2020), 129-144.
- Çintiriz, Güllü. *Frig Dini İnanç ve Adetleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Ekmen, Hamza. "Yeni Veriler Işığında Başlangıcından MÖ II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (kremasyon) Geleneği". *Hitit üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/1 (2012), 23-49.
- Eliade, Mircea. *Demirciler ve Simyacılar*. çev. Mehmet Emin Özcan. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*. çev. Lale Arslan. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2009.
- Eliade, Mircea. *Kutsal ve Dindışı*. çev. M. Ali Kılıçbay. Ankara: Gece Yayınları, 1991.
- Erdoğan, Serap. *Gordion Tümülüsleri Işığında Friglerde Ölü Gömme Gelenekleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Gökçek, L. Gürkan vd. *Anadolu'nun Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2021.
- Gönçer, Süleyman. *Afyon İli Tarihi*. İzmir: Karınca matbaacılık, 1971.
- Kaya, Mehmet Ali. *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.
- Kınal, Füzuran. *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1991.
- Kıyak, Fatma. *Laodikeia'nın Boya Bezemeli Hellenistik Dönem Kremasyon Kapları*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kızıl, Abuzer. "Antik Dönem Yunan Dünyasında Ölüm Kavramı Ve Bununla İlgili Bazı Betimler". *Amisos* 2/3 (2017), 32-65.
- Mutlu, Gülseren. "Anadolu'da Orta ve Son Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri." *AÇÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 4/2 (2018), 71-101.
- Oral, Ebru. "Anadolu'da Ana Tanrıça Kültü". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8 (2014), 154-164.
- Özer, Elif - Erdinç, Zerrin. "Aizanoi Mezar Bomoslarında Görülen Bezeme ve Figürler Üzerine Değerlendirme." *Mediterranean Journal of Humanities* 12 (2022), 79-89.
- Ramsay, W. M. "Sepulchral Customs in Ancient Phrygia". *The Journal of Hellenic Studies* 5 (1884), 241-262. <https://www.jstor.org/stable/623708>.
- Sevin, Veli. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001.
- Sevin, Veli. *Atlash Büyük Uygurluklar Ansiklopedisi: Eski Anadolu Ve Trakya: Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*. İstanbul: İletişim, 2003.
- Sivas, Taciser Tüfekçi. *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1999.

- Toksoy, Sinan. "Friglerde Din ve İnanç Gelenekleri". Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tezsiz Yüksek Lisans Çalışması, 2021
- Türkan, Ahmet. "Dorylaion Antik Kenti ve Taşrasında Ölüm Algısı". ESOGÜTD 1 (Kasım 2018), 7-22.
- Uçankuş, Hasan Tahsin. Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia: Kültür Rehberi. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002.
- Yaşa, Recep. "Eski Türk Cenaze Törenlerinde Ölü Yakma Âdeti". Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi 4/ 1 (Haziran 2019), 275-95.